

Slobodan Sadžakov

Univerzitet u Novom Sadu, Pedagoški fakultet u Somboru, Podgorička 4, RS–25000 Sombor
slobodansadzakov@yahoo.com

Računalna etika – osnovni problemi i pitanje njezinog utemeljenja

Sažetak

U članku smo nastojali razmotriti neke od osnovnih tema računalne etike, kao i karakteristike i određene probleme njezinog konstituiranja kao discipline. Jedno od važnih pitanja koje je analizirano odnosi se na problem pristupa (metode) čitavom nizu novih fenomena koje je donijela šira primjena računalne tehnologije. Pored ostalog, ukazano je na potrebu uvažavanja etičkog nasljeđa i pristupa – kao osnove potpunijeg sagledavanja brojnih pitanja koje je ova tehnologija stvorila. U drugom dijelu rada, razmotrili smo teme kao što su zaštita privatnosti, moralno dostojanstvo, diskriminacija, hakiranje, prava vlasništva te utjecaj računalne tehnologije na moderno obrazovanje.

Ključne riječi

računalna etika, moral, računalna tehnologija, privatnost, hakiranje, obrazovanje

1.

Iako računalna etika predstavlja područje etike za koje se može reći da je u posljednjih nekoliko desetljeća jedno od najaktualnijih i najintenzivnijih u pogledu svoga razvoja, usmjerenom na čitav niz važnih problema današnjice, utisak je kako ovo područje, barem do sada, nije zaokupljalo veću pažnju kada je riječ o regionalnim okvirima filozofije. U tom kontekstu, namjera nam je da ovaj rad bude u određenoj mjeri i informativnog karaktera, s nadom da može biti od koristi budućim istraživačima ovog područja, kao i onima koji će se u budućnosti zainteresirati za računalnu etiku. U okviru prostora primjerenog članku, nastojat ćemo razmotriti neke od osnovnih tema računalne etike, karakteristike i određene probleme njezinog konstituiranja kao discipline.

Na ukazivanje koliko su značajne promjene koje su računala unijela u moderan život ne treba trošiti previše riječi. Masovno uvođenje računalne tehnologije, njezino veliko prisustvo u posljednjim desetljećima, višestruko je promijenilo način življenja i funkcioniranja društvenosti, neizbježno donoseći i čitav niz važnih dilema, među kojima su i one etičkog tipa.

»Prodor tehnologije u svakodnevicu ima toliko dubok, toliko sveobuhvatan utjecaj na ljude da je o takvom životu – o tim prostorima, iskustvima, odnosima, zajednicama i društvima – veoma korisno razmišljati kao o *tehno-društvenom* životu.«¹

1

Usp. Meri Čejko [Mary Chayko], *Superpovezani. Internet, digitalni mediji i tehno-društveni život*, prev. Jelena Petrović, Clio, Beograd 2019., str. 15. Usp. Michele Wilson, »Technology, networks and communi-

ties. An exploration of network and community theory and technosocial forms«, *Information, Communication & Society*, 13 (2010) 5, str. 747–764, doi: <https://doi.org/10.1080/13691180903271572>.

Nove tehnologije evidentno donose značajne koristi, ali i brojne probleme.² Njihova primjena, među ostalim, stvara potrebu dospijevanja do čitavog niza odgovora i rješenja koja se tiču pravne i moralne regulacije. Naime, napredak tehnologije generalno, a tako je i u slučaju stvaranja i primjene one koju nazivamo računalnom, često donosi određeni vakuum i nedorečenosti kada je riječ o pravnim propisima, kao i brojne dileme koje se odnose na načine moralnog djelovanja. To za etiku svakako predstavlja svojevrsan izazov, koji ujedno može utjecati i na dodatno razvijanje ove tradicionalne filozofske discipline, stjecanjem novog značaja, vitalnosti i djelotvornosti.³ Tijekom svoje duge povijesti, etika je, nesumnjivo, pokazivala značajnu adaptabilnost u odnosu na situacije koje su iskrsavale u povijesnom kontekstu, kao i sposobnost odgovaranja na važna pitanja pripadna danom vremenu. Takav je slučaj i kada je riječ o sve većem prisustvu tehnologije.

»Etički i tehnološki razvoj oduvijek su išli ruku pod ruku, zato što etička pravila imaju smisla samo ukoliko čovjek posjeduje izvjesnu kontrolu nad životnom sredinom. Kako je kontrola nad životnom sredinom putem razvoja tehnologije postajala sve sofisticiranija, etički kodeksi postajali su sve razudjeniji.«⁴

Kada je riječ o nastanku računalne etike, s pravom je primijećeno kako je u »historijskom smislu, polje računalne etike bilo reaktivno u odnosu na tehnologiju.«⁵ Podsjetimo kako je slična reaktivnost postojala i u nekim prethodnim situacijama koje su bile obilježene prisustvom novih tehnologija.

»Nije računalna i informacijska tehnologija prva (niti posljednja) koja pokreće moralna pitanja. Tu, prije svega, mislim na nuklearnu energiju i atomsku bombu. Izgleda da nove tehnologije pokreću etičke probleme onda kada stvaraju nove mogućnosti za ljudsku akciju, i individualnu, i kolektivnu, i institucionalnu.«⁶

Naravno, sve je to sasvim razumljivo jer se o nečemu može intenzivnije razmišljati, pa i na etički način, tek kada ono postane, u značajnijoj mjeri, uočljivi dio života, ujedno donoseći potrebu formuliranja odgovora u pogledu regulacije djelovanja. Računala postoje relativno dugo, ali njihova šira upotreba, kao što je poznato, dogodila se tek u posljednjih nekoliko desetljeća. Spomenuli smo kako je veća prisutnost računalne tehnologije značajno promijenila moderni život, preformulirala čitav niz odnosa, shvaćanja i načina komunikacije. Lako je uočljivo i to da se u ovu sferu »preselilo« puno važnih djelatnosti kao što su trgovina, rad, obrazovanje, administracija, zabava itd. Jednom kada je računalna tehnologija postala široko rasprostranjen fenomen, postalo je jasno da se neizbježno otvorio i čitav niz etičkih dilema, a od kojih su neke značajno različite od onih koje su činile tradicionalno problemsko polje dotadašnjeg tijeka etike. Primjerice, prije nastanka ove tehnologije i njezine značajnije primjene, nije bilo moguće plasirati računalne viruse, vršiti hakerske upade, prikupljati informacije na mnogostruke načine (uključujući i one koji mogu ugroziti privatnost) te na specifičan način nadzirati ili analizirati aktivnosti ljudi itd. Samim time, o tome se nije moglo reflektirati, pa ni iz okrilja etike, osim možda, na određeni »futuristički način«.

Generalno, etika se javlja kao jedan od važnih izraza nastojanja neprepuštanja društvenog života stihiji, odnosno kao izraz namjere njegova osmišljavanja i reguliranja na racionalan i argumentativan način. Takav je slučaj i kada je riječ o etičkoj refleksiji područja računalne tehnologije, jer je riječ o pojavi koja se, u puno toga, ne može odijeliti od sfere moralnog djelovanja, odnosno shvatiti kao nešto moralno neutralno.

»Tehnologija nema osobine ljudske akcije. Ne zna razmišljati i djeluje samostalno, nezavisno od ljudskih i društvenih sila. Kad bismo smatrali da zna i stoga joj pripisivali zasluge ili krivicu za posljedice njezine upotrebe, ne bismo došli do svrsishodnog razumijevanja njezinog ukrštanja s društvenim svjetovima.«⁷

Naravno, postoji još puno toga što sačinjava područje računalne tehnologije, a nije od naročite relevantnosti za etiku. No, onaj dio koji se ne odnosi na »tehničke stvari«, već na brojne aspekte ljudske komunikacije – to svakako jest.

»Etički problemi uvijek se odnose na ljudska bića i na to što ona jedna drugima čine. Etika se bavi ljudskim odnosima, interesima, patnjom i konfliktima. Neko etičko pitanje pojavljuje se onda kada je nešto što ljudska bića cijene dovedeno u pitanje.«⁸

Drugim riječima, ne može se govoriti o neutralnosti, pa ni o onoj moralnoj, tamo gdje su na djelu neke vrijednosti i ciljevi koji su povezani s pojmovima pravde, odgovornosti, moralnog dostojanstva, privatnosti itd.

Također, značajan dio otvorenih problema s računalnom tehnologijom donosi i potrebu propitivanja poznatih fenomena koji se sada – u značajnoj mjeri – nalaze u »novom ruhu«, a što, pored ostalog, podrazumijeva i potrebu analize značenja tradicionalnih etičkih kategorija (kao što su dobro, zlo, moralna odgovornost, moralne norme itd.) u novim okolnostima. Spomenimo ovdje samo segment koji se odnosi na jednu od tradicionalnih etičkih kategorija, a to je pojam (moralne) odgovornosti.⁹

»Računalna i informacijska tehnologija dovodi u pitanje naš tradicionalni pojam odgovornosti, kao i naš cijeli sistem odgovornosti, zato što nam omogućava raditi puno stvari s daljine i anonimno, što njeno utvrđivanje čini veoma teškim, rasplinjujući tako naš osjećaj odgovornosti za posljedice vlastitih postupaka. Ipak, nije riječ o prvoj tehnologiji koja je dovela u pitanje tradici-

2

»Svaka tehnologija ujedno je i teret i blagodan«, kako je to o utjecaju novih tehnologija na modernu društvenost primijetio teoretičar komunikacija Neil Postman. Usp. Neil Postman, *Technopoly. The Surrender of Culture to Technology*, Vintage Books, New York 1993., str. 4–5.

3

Usp. James H. Moor, »What is Computer Ethics?«, *Metaphilosophy* 16 (1985) 4, str. 266–275, doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.1985.tb00173.x>.

4

Usp. D. Mika Hester [D. Micah Hester], Pol Dž. Ford [Paul J. Ford], *Kompjuteri i etika u sajber-dobu*, prev. Miloš Milenković, Mašan Bogdanovski, Službeni glasnik, Beograd 2009., str. 57.

5

Usp. Debra Dž. Džonson [Deborah G. Johnson], *Kompjuterska etika*, prev. Miloš Milenković, Službeni glasnik, Beograd 2006., str. 16.

6

Ibid., str. 35.

7

Usp. M. Chayko, *Superpovezani*, str. 17–18.

8

Usp. D. Dž. Džonson [D. G. Johnson], *Kompjuterska etika*, str. 52.

9

Važno je imati u vidu razliku moralne i pravne (kaznenopravne) odgovornosti. Moralna odgovornost širi je pojam, dok u okviru određenja pravne odgovornosti postoji više razina, od kojih je kaznenopravna odgovornost najuža. Za pravne norme može se reći da su formalnijeg tipa od moralnih, kao i da normiraju manje područje društvenih odnosa u usporedbi sa sferom morala: »Pravna i moralna sfera isprepletene su na mnogo načina, jer se obje tiču pitanja regulacije ljudskih odnosa, očuvanja i unapređenja ljudske slobode. Objе sfere, svaka na svoj način, posreduju određene vrijednosti, a u dobroj mjeri na identičan način vrednuju određena ponašanja (krađa i ubojstvo su, recimo, i pravno nedopuštenei nemoralne). Jedna od temeljnih razlika pravne i moralne sfere ogleda se u različitim tipovima sankcija. Dok iza pravnih sankcija stoji realna moć državno-pravne prinude (prekršajne, krivične kazne), moralne su, iako i one nose specifični vid prinude, neformalnije (u rasponu od moralnog prezira do ekskomunikacije).« – Usp. Slobodan Sadžakov, Miloš Šumonja, *Filozofija obrazovanja*, Pedagoški fakultet u Somboru, Sombor 2018., str. 116–117.

onalnu koncepciju odgovornosti. Nuklearno oružje dovelo je u pitanje naš pojam odgovornosti kada je ljudskim bićima omogućilo uništiti samo čovječanstvo [...].«¹⁰

Pored činjenice o nekoliko desetljeća značajnijeg prisustva računalne tehnologije, kao i postojanja etičke refleksije ove sfere, može se primijetiti kako je, u određenom smislu, računalna etika još uvijek u »povoju«. Međutim, postavlja se pitanje: je li i danas u potpunosti mjerodavan sud koji je iznesen u doba »rane mladosti« računalne etike?

»Najveći dio njezine intelektualne mape još nije iscrtan. Do danas nitko nije ponudio kompletan i koherentan koncept pravog predmeta računalne etike.«¹¹

Naravno, riječ je o zaista teškom zadatku, imajući u vidu brojne nove mogućnosti i fenomene koji su, s računalnom tehnologijom, »zapljusnuli« modernu društvenost. Svemu usprkos, čini se kako se ovaj ogroman novi prostor (misaoni, djelatni, tehnički, praktični) postepeno »kolonizira« i pretvara u relativno uređeni sustav. Iako i dalje, naravno, postoji značajan broj otvorenih pitanja i dilema, tijekom proteklih desetljeća dosta je toga učinjeno u sferi njegove regulacije, zahvaljujući, među ostalim, i određenim odgovorima koji su dolazili iz sfere etike. Međutim, bez obzira na to, trajnom ostaje potreba permanentnog preispitivanja brojnih posljedica i utjecaja te osvjetljavanja i rješavanja moralnih dilema koje nastaju u okviru ovog područja. Etička je diskusija u pogledu novootvorene problematike posebno bitna jer se radi o tehnologiji koja se neprestano mijenja i razvija, otvara uvijek nova, dodatna pitanja te je riječ o nečemu što nikako nije i ne može biti u potpunosti zaključeno. Kako smo već spomenuli, a to ćemo razmatrati i u nastavku teksta, dodatni razlog potrebe i važnosti etičke diskusije ogleda se u činjenici postojanja računalne tehnologije koja donosi brojne sporne momente i opasnosti u pogledu reprodukcije moderne društvenosti. U kontekstu naše teme, kao dodatnu specifičnost, treba spomenuti i to da je karakteristika modernog vremena svakako i moralni pluralizam, koji podrazumijeva čitav niz često »konkurentskih« pozicija (teorija i stavova o moralnim pitanjima), pa je stoga i ta činjenica od značaja kada se govori o sagledavanju računalne tehnologije. Naime, ovisno o pristupu i vrijednosnim kriterijima, to *in praxi* stvara izrazito različita i međusobno suprotstavljena stajališta, što se neminovno odražava i na analizu (vrednovanje) dobrih i loših posljedica koje ova tehnologija donosi, kao i na prijedloge rješenja problema koji tijekom njezinog funkcioniranja nastaju. U ovom kontekstu, generalno govoreći, smatramo da etička promišljanja ne trebaju biti obilježena podlijevanjem tehnološkom determinizmu i pozitivističkom pristupu, koji zanemaruju čitav niz problematičnih posljedica koje donosi upotreba računalne tehnologije.¹²

2.

U načelnom smislu, računalna etika može se odrediti kao disciplina koja se bavi pitanjima koja nastaju tijekom upotrebe, razvoja i upravljanja računalnih tehnologija, prvenstveno u onim segmentima toga procesa koji uključuju prisutnost moralnih dilema. Tako je, primjerice, računalna etika u mišljenju Terrella Warda Bynuma shvaćena kao

»... identifikacija i analiza utjecaja IT na društvene i ljudske vrijednosti kao što su zdravlje, bogatstvo, rad, mogućnosti, sigurnost i osjećanje ispunjenosti.«¹³

Naravno, ovime je obuhvaćen samo dio važnih pitanja koja predstavljaju problemsko polje računalne etike. Također, računalna etika u određenoj mjeri može biti usmjerena i na razmatranje čitavog niza pitanja koja se odnose na formulacije »opće društvene politike« u pogledu regulacije ljudskog odnosa u sferi računalne tehnologije. Dakle, riječ je o uvažavanju najšireg mogućeg konteksta društvenosti, u njegovom posredovanju kroz praktičke domene, uključujući i moral. U tom smislu, s obzirom na kompleksnost problematike, čini se važnim držati otvorenim sve one perspektive koje etika (i filozofska refleksija uopće) nudi, ali i uvažiti refleksije koje dolaze iz okrilja drugih znanstvenih disciplina (npr. psihologija, pravo, pedagogija i sociologija). Naime, i u ovom slučaju interdisciplinarnost predstavlja produktivniji pristup od zaustavljanja na granicama »isparceliranih« akademskih disciplina.

U posljednjih nekoliko desetljeća, računalna etika pojavila se kao važno područje etike, kombinirajući brojne deskriptivne, normativne i primijenjene elemente. Ona je, nesumnjivo, postala i jedno od najvažnijih područja primijenjene etike. Kada je riječ o ovom vidu etike može se primijetiti kako

»Dobar dio pitanja s kojima se tu suočavamo predstavlja novu razradu starih problema, ali u značajnom dijelu imamo posla s novim praksama koje zahtijevaju nova (prva) definiranja i nove (kardinalne) odluke. Taj veliki posao, koji je samo djelomično filozofski, ali je usto, po intenciji često i izričito, i *moralni* – raščišćavanje pojmova radi stvarnog odlučivanja i djelovanja – ima opći nadnaslov: 'primijenjena etika'.«¹⁴

Naravno, etika je sama po sebi usmjerena na praksu, odnosno na pokušaj orijentacije u pogledu prakse, uključujući i primjenu određenih vrijednosnih kriterija i koncepata ljudskog djelovanja. No, kada je riječ o onome što nam je poznato kao praktična etika, može se zapaziti i dodatni moment u pogledu namjere približavanja »djelatnoj zbilji«. ¹⁵

»Otuda se definicija primijenjene etike ne može osloniti samo na sadržaj pojma primijenjenosti koji već imamo u moralu (primjena moralnog kriterija na postupke i prakse) ili etici (primjena filozofske metode na moral), već se ta definicija oslanja više na određenje domena nekih specifičnih oblasti primjene moralnog kriterija i artikulaciju skupova pravila koja se tim ograničavanjem može postići. Ali to što mi moralni kriterij primjenjujemo i na prakse, a ne samo na pojedinačne postupke nikako nas ne smije zavesti na pomisao kako je to iz nekog drugog razloga, a ne zato što prakse predstavljaju skupove postupaka.«¹⁶

Spomenimo ovdje ono što se čini od značaja i za utemeljenje računalne etike kao dijela primijenjene etike i njezinog razgraničavanja u odnosu na tzv. »profesionalne etike«.

10

Usp. D. Dž. Džonson [D. G. Johnson], *Kompjuterska etika*, str. 48.

11

Usp. D. M. Hester, P. Dž. Ford [P. J. Ford], *Kompjuteri i etika u sajber-dobu*, str. 69.

12

O tome opširnije vidi u: J. Weckert (ur.), *Computer Ethics*, Routledge, London 2017.

13

Usp. Terrell Ward Bynum, »Computer Ethics in the Computer Science Curriculum«, u: Terrell Ward Bynum, Walter Maner, John

L. Fodor (ur.), *Teaching Computer Ethics*, Research Center on Computing and Society, Southern Connecticut State University, New Haven 1992., str. 14.

14

Usp. Jovan Babić, *Uvod u poslovnu etiku*, Research Support Scheme Electronic Library, Prag 2000., str. 3.

15

Ibid., str. 4.

16

Ibid.

»U traženju specifične razlike po kojoj se primijenjena etika odvajaju od ostalih dijelova normativne etike tako dolazimo do jednog načelnog rješenja: s jedne strane odvojili smo je od opće normativne etike koja se bavi ispitivanjem moralnih vrijednosti nezavisno od oblasti u kojima ih nalazi, ali i, s druge strane, od čisto profesionalne etike kojom se označavaju konkretni moralni kodeksi određenih profesija kao skupovi ekspliciranih pravila koje profesije (ili profesionalni cehovi) proglašavaju za *pravilnik* poželjnog ili dopuštenog ponašanja u onom dijelu prakse koji je određen nekom profesijom, i koji onda postaje obavezujući unutar te profesije na jedan kvazi-legalan način koji povlači razne oblike, često i prav[n]og zakonskog sankcioniranja određenih postupaka (tamo gdje je zakonom upravo cehovskim organizacijama prepušteno da to čine, na primjer cehovskim komorama). Ovim se drugim odvajanjem ukazuje na teorijski, potencijalno argumentativni, karakter primijenjene etike, ostavljajući je otvorenom za *pro et contra* argumentaciju i čineći je zaista dijelom etike kao filozofske discipline, što se za tzv. profesionalnu etiku (koja sadrži opisane *kodekse*) nikako ne može s istim pravom reći: ova potonja ima samo pretenziju biti ili predstavlja profesionalni moral, mada i to ostaje na nivou pretenzije, jer se radi o zapravo važećoj, ali usto još i kodificiranoj običajnosti u praksi neke profesije, što svakako veoma olakšava posao, ali je pritom sasvim neizvjesno osigurava li ili čak samo pomaže u osiguravanju moralne ispravnosti uobičajenih ili standardnih postupaka.«¹⁷

Iako profesionalne etike sadrže namjeru reguliranja moralnog ponašanja u okviru neke profesije, uključujući ovdje i pretenziju sankcioniranja postupaka koji predstavljaju odstupanje od pravila, može se reći kako se često radi o smanjenim mogućnostima »da se (tijekom primjene) otvori rasprava o samim tim pravilima (što je i logično, jer bi oni onda istog trenutka izgubili svoju kakvu-takvu obavezujuću snagu)«. ¹⁸ Dakle, u pogledu utemeljenja i razvijanja računalne etike čini se važnim da ne dođe do sužavanja njezine perspektive reduciranjem na profesionalnu etiku, na »struku« i »kodekse«, jer ona, u svojoj potenciji, predstavlja nešto puno više od toga, posebno u odnosu na sagledavanja i formulacije »esnafskog tipa«. Takva sagledavanja i formulacije svakako ponekad mogu imati određenu »upotrebnu vrijednost«, ali i često biti nešto vrlo formalizirano i podešeno određenim »esnafskim« (korporacijskim, parcijalnim, kalkulativnim) interesima, izrazito udaljenim od šireg promišljanja postojećih problema i konteksta, kao i od adekvatnih rješenja. S druge strane, čini se da treba imati i određene rezerve u pogledu poimanja primijenjene etike, odnosno shvaćanja koje pretpostavlja neku »gotovu etičku poziciju« koju »samo« treba, gotovo deduktivno, primijeniti na određeno područje.

Treba dodati i to da je zasnivanje računalne etike također povezano i s opredjeljivanjem u pogledu njezine uloge, pri čemu iskrsavaju brojne razlike u shvaćanjima. Naime, ovisno o različitim stajalištima, kao razlozi za postojanje računalne etike najčešće se navode: (I) mogućnosti koje nam ona pruža kako bismo postali odgovorni profesionalci, (II) mogućnosti za izbjegavanje zloupotrebe računalne tehnologije i moguće loše posljedice koje iz toga mogu proizaći, (III) mogućnosti rješavanja problema koje napredak računalne tehnologije donosi (npr. vakuum u propisima) i (IV) mogućnosti produbljenog razmatranja moralnih dilema u novoj domeni društvenosti.

3.

Nastanak računalne etike otvorio je i neizbježno pitanje »instrumentarija«, odnosno metode. Ranije smo ukazali na neke od specifičnosti predmetnog polja računalne etike, no svakako je od važnosti razmotriti i pitanje na koji način pristupiti toj vrlo kompleksnoj problematici. Nalaženje odgovora na potonje pitanje, bez sumnje, predstavlja izazov za računalnu etiku kao disciplinu, ali ujedno i ono ključno za njezino valjano samoutemeljenje. S obzirom

na neizmjereno dugu povijest etike, ne kreće se ispočetka. Kao što je poznato, tradicija »isporučuje« deontološku i konzekvencijalističku etičku koncepciju, teoriju vrline, koncepciju *prima facie* dužnosti itd. Iako su se ovi spomenuti etički pristupi pokazali uspješnim u pogledu rješavanja brojnih pitanja i problema, postoji još mnoštvo sporova koji se vode o »upotrebnoj vrijednosti« svake od spomenutih teorija.

»Ono što je ovdje međutim problem je postojanje različitih etičkih teorija; ta činjenica je utoliko neugodnija što različite etičke teorije ispostavljaju *različite kriterije* za vrednovanje, tako da će različite teorije dati različite odgovore o ispravnosti *istih* postupaka.«¹⁹

Osim toga, ovdje valja spomenuti i stari problem odnosa neke etičke teorije i njezine konkretne primjene u okviru praktičke realnosti:

»... moralna načela ne mogu se primijeniti tako da se iz njih prosto deduciraju odluke što činiti.«²⁰

Dakle, ni u povijesti etike nema konsenzusa, kao ni gotovih rješenja ni »kraljevskog puta« dedukcije, već se, u svjetlu toga, pred računalnu etiku stavlja zadatak daljnjeg traganja za pogodnim metodskim okvirom za traženja adekvatnih odgovora na probleme kojima se bavi. Opširniju analizu pitanja upotrebljivosti »starih teorija« moramo ostaviti za neku drugu priliku, a ovdje ćemo se zadovoljiti samo upućivanjem na neke pokušaje njihove primjene u kontekstu računalne tehnologije.²¹ Dodajmo tome i mišljenje kako »etičko nasljeđe« ne smije biti zanemareno, odnosno da je njegovo uvažavanje od ogromnog značaja kako bi se izoštrila perspektiva sagledavanja novih situacija. U suprotnom, ako se u potpunosti ostavi po strani kategorijalni aparat etičkog diskursa, tj. njegovi pojmovni sklopovi i načini analize, vrlo se lako može pasti na oskudnu razinu kazuistike i pragmatike, a čime se ujedno otvara mogućnost svođenja pristupa kompleksnim problemima moralnosti na naivne konstrukcije koje umanjuju potencijal u pogledu rješavanja aktualnih problema. Drugim riječima, čini se nedovoljnim povesti se za pristupom svođenja svega na »paradigmatske slučajeve«, određene tipove analogija, naglašavanje važnosti »presedana« itd. Sve to, čini se, značajno neutralizira važnost kompleksnog i potrebnog teorijskog razmatranja. Smatramo, dakle, da u vidu treba imati važnost relacije računalne etike prema filozofski utemeljenoj etici, uz svijest da su nužni i novi iskoraci, shodno zahtjevima njezinog predmetnog polja.

Na tom tragu, u ovom kratkom pregledu određenih problema s kojima se u procesu svog utemeljenja suočava računalna etika, mora se dodatno postaviti i pitanje: koliko je ustaljeni etički »instrumentarij«, razvijan tijekom povijesti, adekvatan, odnosno koliko odgovara »novom predmetu«? Jedna od specifičnosti oglada se u nužnosti usmjeravanja pažnje računalne etike na čitav niz fenomena koji nisu postojali u okviru »staromodne stvarnosti«, ili su pak postojali, ali na znatno drugačiji način. Dakle, nameće se pitanje:

17
Ibid., str. 4–5.

18
Ibid., str. 14.

19
Ibid., str. 18.

20
Ibid., str. 5.

21
Vidi: D. Dž. Džonson [D. G. Johnson], *Komputerska etika*, str. 79–95, 100–101, 278–280.

»... jesu li ta pitanja toliko različita u odnosu na druge etičke probleme da zahtijevaju nekakvu 'novu etiku', ili je riječ o starim etičkim problemima u novom ruhu?«²²

Određeni fenomeni kojima se etika kao disciplina bavila (npr. ugrožavanje privatnosti i uznemiravanje, krađa, kleveta, razne vrste prevara, narušavanje moralnog dostojanstva), sada se nesumnjivo nalaze u novom kontekstu, koji obilježava čitav niz multipliciranih mogućnosti koje je donijela računalna tehnologija. Tendencija povećavanja utjecaja računalne tehnologije u pogledu ljudskog života potonju je sferu dodatno učinila važnom, posebno zato što su se povećale i raznovrsne opasnosti koje se manifestiraju kroz mogućnost nanošenja štete, zloupotrebe, narušavanja moralnog dostojanstva itd. Kao što je poznato, izrazite su mogućnosti nemoralnog ponašanja u sferi računalne tehnologije, kao što je prisutna i široko rasprostranjena nesigurnost u pogledu njezine upotrebe.

»Ona obuhvaća širok spektar zabranjenih aktivnosti kao što su prevara, inficiranje virusima, upotreba piratskog softvera, krađa podataka i softvera, neautoriziran privatni rad, narušavanje privatnosti i sabotaza. Te zabranjene aktivnosti variraju od sitnih podvala do ozbiljnih krivičnih djela.«²³

Dakle, riječ je o posebnom području u kojem se vrše nove interpretacije pravno kažnjivih djela, kao i onih koja ne potpadaju pod tu sferu, ali mogu biti moralno konotirana. U ovom kontekstu navodimo jedan od prijedloga u pogledu etičkog pristupa:

»Predlažem da o etičkim problemima u vezi s računalnom i informacijskom tehnologijom razmišljamo kao o novoj vrsti općih ili tradicionalnih problema. U osnovi ove ideje je da te probleme razumijemo kao varijacije starijih etičkih problema i pitanja. Oni uključuju već poznate moralne pojmove poput privatnosti, nanošenja štete, preuzimanja odgovornosti za posljedice svojih postupaka, izlaganja drugih riziku itd. Prisutnost računalne i informacijske tehnologije istovremeno često podrazumijeva to da se neki konkretan problem pojavljuje uz neki obrt – neku novu karakteristiku ili novootvorenu mogućnost. Postojanje tih novih karakteristika ili mogućnosti otežava upotrebu tradicionalnih moralnih koncepata bez prethodne interpretacije, modifikacije ili kvalifikacije.«²⁴

Povodom rješavanja navedenih dilema, jednu od mogućnosti svakako nudi i tzv. »analoško rasuđivanje«.²⁵ Kada se bavimo novim etičkim problemima, analogije se mogu iskoristiti kako bismo podigli konceptualne mostove k sličnim situacijama s kojima smo se susreli u prošlosti.²⁶ Riječ je o traganju za

»... poznatim situacijama koje su usporedive s onima iz računalne i informacijske tehnologije, a potom ili prihvaćanje ekvivalencije izvjesnih postupanja ili identificiranje značajnih razlika među slučajevima.«²⁷

Jedna je od brojnih mogućih analogija ona koja se uspostavlja razmatranjem sličnosti i razlika između hakerskog i fizičkog tipa upada (u neki za pojedinca značajan prostor kao što je stan, kancelarija itd.). Fizička vrsta upada donosi izuzetnu neugodu jer se radi o fizičkom prisustvu u nekom prostoru koji može predstavljati dio nečije privatnosti i intime (npr. ako se radi o stanu). S druge strane, hakerski upad ne predstavlja fizičko ugrožavanje i ne donosi neugodu toga tipa. Međutim, s obzirom na to da je puno toga što je od interesa za modernu individu u prebačeno u sferu računalne tehnologije, krađa ili neko drugo nanošenje neugode koje se tim putem učini može u pogledu štete (npr. na bankovnom računu ili stjecanjem i zloupotrebom nekih informacija) biti puno veća u odnosu na, primjerice, odnošenje nekih stvari koje se nalaze u stanu. Utvrđene sličnosti i razlike određenih situacija, kao rezultat primjene metode analogije, mogu poslužiti u daljnjim razmatranjima, odnosno mogu

poslužiti u procesu nalaženja moralno značajnih razlika između dva slučaja i njihovih mogućih implikacija. No, analogije u određenim slučajevima mogu biti i zavodljive i »nategnute« te voditi k tomu da propustimo uočiti bitne razlike (npr. one koje nazivamo »jakim«, kao što je analogija da je isto plasirati zlonamjerni računalni virus i podmetnuti požar u trgovačkom centru). Također, u pojedinim slučajevima treba imati u vidu i to da ako »stare norme jednostavno primijenimo na nove situacije, izlažemo se riziku da te nove mogućnosti propustimo«.²⁸

Ukažimo ovdje dodatno i na neke normativne pretpostavke na kojima je inzistirala tradicionalna etika, a koje bi, čini se, trebalo imati u vidu i kada je riječ o zasnivanju računalne etike. Spomenimo najprije univerzalnost:

»... ona zahtjeva poštovanje svačijih prava u smislu koji označava načelnu ravnopravnost svih ciljeva: nijedan cilj ne može se unaprijed privilegirati ili diskriminirati. Iz toga slijedi važna implikacija kako je za *zabranu* nekog postupka ili prakse uvijek potrebno opravdanje, dok za *dozvolu* to opravdanje načelno nije potrebno. Bez te asimetrije imali bismo paternalizam, ili čak totalitarizam.«²⁹

Zatim, od važnosti je i »kompletnost pojmovne i terminološke mreže« koja omogućuje »da se odgovornost za bilo koji postupak može utvrditi u konačnom broju koraka«,³⁰ što je od posebne važnosti za poimanje nove prakse.³¹ Jovan Babić smatra važnom i treću normativnu pretpostavku, a to je

»... *nezavisnost konkretnih slučajeva od načela* pod koja se ti postupci mogu supsumirati, neka vrsta *primata fakticiteta*, koja omogućava da se kod dva naizgled slična postupka nikad ne može unaprijed isključiti mogućnost postojanja neke relevantne razlika koja omogućava da jedan bude ispravan, a drugi neispravan. Svakom se slučaju mora prići posebno i nezavisno.«³²

Ovdje treba spomenuti, barem u načelnom smislu, odnos normativne etike i računalne etike – u kontekstu njezinoga utemeljenja. Kao što je poznato, normativna etika podrazumijeva namjeru dolaska do određenih standarda koji trebaju biti orijentir za moralno djelovanje (tj. razmatranje razlike između

22
Usp. *ibid.*, str. 34.

23
Ibid., str. 273.

24
Ibid., str. 51.

25
Ovdje treba naglasiti da se problematika koju razmatramo (pitanje analogije) tiče područja etike, a ne sfere prava, gdje je korištenje analogija, zbog brojnih razloga, krajnje upitno. Ovdje upućujemo na izuzetno važan i temeljan tekst koji se odnosi na problem pravne regulacije u jednom segmentu primjene računalne tehnologije, a koji obrađuje i spomenuti problem analogije: Igor Vuletić, »Primjenjivost tradicionalnih kaznenopravnih koncepata na računalni kriminal«, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 64 (2014) 5–6, str. 895–909.

26
Vidi: D. M. Hester, P. Dž. Ford [P. J. Ford], *Kompjuteri i etika u sajber-dobu*, str. 81.

27
Usp. D. Dž. Džonson [D. G. Johnson], *Kompjuterska etika*, str. 59.

28
Ibid., str. 42.

29
Usp. J. Babić, *Uvod u poslovnu etiku*, str. 9.

30
Ibid.

31
»Svaka takva praksa zahtjeva precizno prethodno *definiranje* svojih pretpostavki i osnovnih pojmova, kao uvjet mogućnosti utvrđivanja moralne ispravnosti ili neispravnosti postupaka u okviru te prakse: da bi moglo biti *pripisivosti odgovornosti* nekome za bilo koji postupak sam postupak i pojam pod koji on spada moraju prethodno biti definirani.« – *Ibid.*

32
Usp. J. Babić, *Uvod u poslovnu etiku*, str. 9.

dobra i zla, naznačivanje kriterija o ispravnosti ili neispravnosti postupaka, opredjeljivanje povodom moralnih normi i vrijednosti itd.). U tom smislu, normativna etika nastoji opravdati određene moralne norme, objasniti ih i argumentirati njihovu valjanost. Riječ je o usmjerenju i pretenzijama koje se znatno razlikuju od onoga što sačinjava primarni pristup deskriptivne etike i metaetike. Deborah Johnson ističe kako je filozofska etika prvenstveno normativna:

»Zadatak je filozofske etike proučiti što ljudska bića trebaju činiti ili, još preciznije, procijeniti argumente, razloge i teorije za koje se smatra da opravdavaju moralne predstave. Etičke teorije su preskriptivne. One nastoje ponuditi predodžbu o tome da su izvjesni tipovi ponašanja dobri ili loši odnosno ispravni ili pogrešni. Iako deskriptivni iskazi igraju izvjesnu ulogu u dijalektici filozofske etike, normativna pitanja ne mogu biti razriješena prostim ukazivanjem na činjenice o tome što ljudi rade, govore ili u što vjeruju.«³³

Drugim riječima, postoji razlika između deskriptivne (»Dogodilo se nasilje, jedna osoba je pretučena!«) i normativne razine (»Ta osoba nije trebala biti pretučena jer je time ugroženo njezino fizičko i psihičko zdravlje, a ujedno i njezin pravni i moralni integritet!«).

»Etičke su teorije u biti praktične; one trebaju usmjeravati naše djelanje.«³⁴

Naime, te nam teorije predlažu različite metode, odnosno smjernice u pogledu izbora racionalnih i moralnih postupaka, onoga što pojedinac treba činiti, odnosno što je ispravno da čini.

»Te nam teorije trebaju pomoći da napravimo valjani izbor u slučajevima neizvjesnosti i konflikta, te da pravilno moralno procijenimo postupke drugih.«³⁵

Tako se čini da i računalna etika, barem u jednom pravcu svoga razvoja, posjeduje ovu ambiciju, koja se može shvatiti i kao osnova njezinoga utemeljenja. Spomenimo još i to da se specifikum primijenjene etike, a računalnu etiku shvaćamo primarno na taj način, ogleda u usmjerenosti na rješavanje konkretnih moralnih pitanja koja se pojavljuju u određenom, posebnom dijelu stvarnosti (npr. medicina, mediji, ekonomija i ekologija). To je ujedno i razlog zašto su etici potrebni normativni »elementi«, pod uvjetom da ne želi ostati na deskriptivnoj razini i problemima pristupati »od slučaja do slučaja«. Time se, nesumnjivo, slabi njezina teorijsko-argumentativna dimenzija i djelotvornost, a potencijalno se stvara i konfuzija u pogledu orijentira opredjeljivanja i djelovanja.

Normativni dio računalne etike³⁶ moguće je graditi na različite načine. Jedan od njih odnosi se i na uvažavanje onoga oko čega postoji konsenzus u civilizacijskom smislu, uključujući ovdje prvenstveno određene vrste pravnog i moralnog konsenzusa. Primjerice, riječ je o opredjeljenju u pogledu diskriminacije, uznemiravanja, prava privatnosti, zaštite različitih vrsta interesa (uključujući i moralno dostojanstvo) i svega onoga što sačinjava temelj regularnog građanskog života u kontekstu postojećeg koncepta ljudskih prava. Međutim, imajući u vidu nove situacije koje je donijela računalna tehnologija, sve to podrazumijeva i dodatnu potrebu razmatranja specifičnosti s kojima smo suočeni, jer nema »gotovih rješenja« koja bi došla iz sfere normativne etike.

»Praktičnu etiku je tako najbolje shvatiti kao onu domenu u kojoj teorija i stvarne životne situacije 'pregovaraju'. Iako se oslanjamo na moralne pojmove i teorije, mi ih moramo tumačiti i tragati za njihovim implikacijama u konkretnim situacijama s kojima se suočavamo. U praktičnoj etici djelujemo u oba pravca – i od teorije ka kontekstu, i od konteksta k teoriji. A često jedna

teorija ili više njih osvjetle neko praktično pitanje, dok u drugim slučajevima hvatanje u koštac s praktičnim problemom dovodi do novog teorijskog uvida.«³⁷

Osim toga, u izgradnji normativnog dijela računalne etike potrebno je uzeti u obzir i tradiciju normativne etike, odnosno ono što je, na temeljan i argumentiran način, uspostavljeno kao njezino ključno nasljeđe, uključujući i postojanje raznih etičkih standarda koji su obrazloženi na konzistentan način. Naravno, »prijenos« toga u novo područje poseban je problem. Primjerice, ako uzmemo određenje moralnog dostojanstva koje figurira kao moralna vrijednost u sferi normativne etike, postavlja se pitanje: kako ono funkcionira u sferi upotrebe računalne tehnologije, dobiva li taj problem nove »nijanse«, odnosno koliko se i na koji način one razlikuju od tradicionalnog poimanja? Računalna etika svakako će u budućnosti biti usmjerena na dostizavanje do zadovoljavajućeg konsenzusa, koji bi trebao imati i potencijalno normativni karakter.³⁸ Naravno, put do konsenzusa nije lagan – kako zbog činjenice o razlici etičkih pristupa, tako i zbog činjenice moralnog pluralizma modernog života, koji često podrazumijeva i postojanje krajnje različitih stajališta u pogledu određenih pitanja. Računalna etika ovu vrstu problema nužno »nasljeđuje« – što je, čini se, »po prirodi stvari« kada se radi o sferi morala – kao što »nasljeđuje« i ono s čime se uobičajeno suočavaju primijenjene etike, a to je teškoća dolaska do općeprihvaćenih načela.³⁹ Dodatni se problem ogleda i u tomu što je računalna etika usmjerena na područje koje se mijenja velikom brzinom, umnožavajući moralne dileme.

Na kraju ovog dijela dodajmo kako u pogledu pristupa računalne etike može koristiti i uvažavanje pristupa analize slučaja (engl. *case study approach*),⁴⁰ koji u određenim situacijama može predstavljati metodički korektiv i test za nedostatke pojedinih etičkih teorija.

»Taj se pristup sastoji u analizi primjera, izvođenju moralnih implikacija (koje mogu, ali i ne moraju, biti očigledne) iz tih primjera, i onda suočavanju tih implikacija s našim neposrednim moralnim reakcijama. Pošto naše reakcije također mogu biti determinirane (vladajućim ili nekim drugim) predrasudama i pogrešne, to ovo ne predstavlja sigurnu metodu pronalaženja konačne moralne ispravnosti, ali, uz pretpostavku konzistentnosti i logičke valjanosti rasuđivanja, osigurava zaključak o *prihvaćenosti* nekog postupka i pojave koju on ilustrira sa stajališta nekog *ekvilibrija* ukupnih vrijednosnih stavova s kojima se raspolaže.«⁴¹

33

Usp. D. Dž. Džonson [D. G. Johnson], *Komputerska etika*, str. 70.

34

Igor Primorac, *Filozofija na djelu. Rasprave i ogledi iz praktične filozofije*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2001., str. 13.

35

Ibid.

36

Koji je još uvijek u dobroj mjeri svojevrsna *terra incognita* imajući u vidu »mladost« računalne etike, odnosno proces njezinog utemeljenja.

37

Usp. D. Dž. Džonson [D. G. Johnson], *Komputerska etika*, str. 25–26.

38

Primjerice, u sferi zdravstvene zaštite/biomedicinskih nauka jedan od pokušaja je principalizam/principizam, kao pokušaj utvrđivanja određenih etičkih principa koji mogu figurirati kao pouzdani normativni orijentiri – autonomija, dobročinstvo, nezlonamjernost i pravda.

39

Primjerice, kao u sferi bioetike i medicinske etike, u kojoj još traju rasprave o abortusu.

40

O tome opširnije vidi u: Richard A. Spinello, *Case Studies in Information and Computer Ethics*, Prentice Hall – Hoboken, New Jersey 1996.

41

Usp. J. Babić, *Uvod u poslovnu etiku*, str. 20.

4.

Pokušajmo dodatno naznačiti posebnost sfere kojom se bavi računalna etika. Lako je zapaziti kako je nova situacija, proizašla iz upotrebe računalne tehnologije, stvorila prostor komunikacije i djelovanja koji u mnogočemu nije identičan onome na koji je bila usmjerena sva dosadašnja etika. Upravo je to stvorilo brojne specifičnosti i kompleksnosti koje treba imati u vidu.

»Ti prostori, odnosno aktivnosti, spone i veze stvorene u njima, mogli bi se opisati kao socio-mentalni jer se veze uspostavljaju među ljudima (otud ono socio), a nastaju i održavaju se više kognitivno nego fizički (otud ono mentalni).«⁴²

Dodatne su karakteristike koje u ovom kontekstu treba navesti multipliciranost komunikacije, njezina brzina i opseg.⁴³ O anonimnosti kao važnoj karakteristici komunikacije posredovane računalnom tehnologijom bit će više riječi nešto kasnije.

Danas se »nova stvarnost« modernog života često naziva i virtualnom stvarnošću, te se postavlja pitanje razmjera i značaja izmještanja brojnih životnih segmenata u ovu sferu, kao i pitanje načina njezina funkcioniranja, uključujući i način moralnog djelovanja. Izraz »virtualna stvarnost« još uvijek, u određenom smislu, po inerciji, sugerira drugorazrednost, odnosno to da je riječ o nečemu što sadrži specifični stupanj stvarnosti,⁴⁴ ali da to, ipak, nije »ona prava« stvarnost. No, čini se da je takva perspektiva sve manje prihvatljiva. Gledano iz drugog kuta, imajući u vidu kako je puno toga od ljudskih aktivnosti »prebačeno« upravo tamo, ona je itekako stvarna, a u puno slučajeva čak i značajnija i »stvarnija« od klasične, staromodne stvarnosti. Ovdje treba podsjetiti i na stav sociologa Williama Isaaca Thomasa:⁴⁵

»Ako ljudi situaciju definiraju kao stvarnu, ona je stvarna po svojim posljedicama.«⁴⁶

S obzirom na to da komunikacija i iskustva u sferi računalne tehnologije imaju čitav niz stvarnih posljedica, mnogi smatraju da je za »takve prostore i društva bolje reći da su sociomentalni, umreženi, odnosno digitalni nego virtualni.«⁴⁷ Dakle, u vidu treba imati novostvoreni značaj te sfere, njezine specifičnosti i utjecaj na modernu društvenost. Naravno, granice između nje i »staromodne stvarnosti« nisu uvijek striktno, niti se radi o apsolutnoj odijeljenosti, ali ipak se mogu uočiti i neke važne razlike, odnosno posebnosti koje treba analizirati. Zbog odsustva fizičkog vida susreta, u određenim situacijama može se reći da virtualno djelovanje nema identičnu »moralnu težinu« kao ono koje se odvija »uživo«, što opet ne znači da je riječ o minoriziranju opasnosti i posljedica koje se mogu javiti u toj sferi (npr. prijetnje izrečene u virtualnom svijetu). Naprotiv, posljedice postupaka u virtualnom svijetu u mnogim slučajevima nisu zanemarive, već su prepoznate i kao nešto što podliježe zakonskoj odgovornosti. U prilog važnosti potonje sfere navedimo kako se u njoj sve više odvija i poslovanje od kojeg ovisi egzistencija ljudi, kao i mnoge druge vrste komunikacija koje imaju veze s integritetom pojedinca. U tom pogledu, s novom tehnologijom, moralnom je subjektu sada dodano i »digitalno Ja« (tj. »virtualno Ja«), koje se ne može u potpunosti razumjeti izvan konteksta cjeline moralne subjektivnosti. Dakle, njezin segment virtualnosti ne znači da o tome treba razmišljati odijeljeno od onoga što predstavlja moralni identitet neke osobe. Također, intenziviranjem komunikacije posredovane računalnom tehnologijom, pored drugih vrsta odnosa i stvaranja zajednica, na djelu je i stvaranje svojevrstne moralne virtualne stvarnosti, odnosno stvaranje moralnih virtualnih zajednica sa širokim spektrom mogućih formi odnosa.

5.

Tako su računalne tehnologije u brojnim slučajevima donijele značajan stupanj nepouzdanosti u pogledu njihova korištenja i komunikacije. Upravo zbog važnosti ove nove sfere ljudskih djelatnosti, sve prisutnijih rizika i problema koje ona donosi, stvorena je potreba regulacije, a koja ujedno podrazumijeva i potrebu za stabilnošću, funkcionalnošću i što većom predvidivošću. U tom se smislu etička nastojanja mogu shvatiti kao pokušaj odgovora na spomenute potrebe, kako bi se izbjegla neuređenost i nesigurnost, tj. kako bi se spriječilo razaranje određenih vrijednosti, među ostalim, i onih koje se odnose na moralni identitet i dostojanstvo osobe (npr. klevete, lažne informacije).⁴⁸ Međutim, navedeno se ne može svesti isključivo na etičku dimenziju, već svakako, kako bi se problemi što potpunije sagledali i rješavali, postoji stalna potreba za analizom šire ravnini društvenih odnosa i utjecaja (npr. političkih, ekonomskih i pravnih) s brojnim opasnostima, nepoznanicama i čitavim nizom mogućih konsekvenci. Također, riječ je o važnim pitanjima koja se tiču odnosa tehnologije i socijalnih promjena, svega onoga što ima svoju značajnu filozofsku, sociološku, psihološku i pedagošku relevantnost. Na tome se tragu nužno trebaju postaviti pitanja o socijalnom kontekstu u kojem se računalna tehnologija razvija, odnosno kakva to »pravila igre« donosi i kakav način organizacije života podrazumijeva, tko su oni koji dominantno rukovode tim procesom, tko od toga i na koji način ima najveću korist, tko ima moć zloupotrebe, kakav je način kontrole, kako to utječe na slobodu ljudi (na psihološku i karakternu strukturu modernih ljudi), kakav je utjecaj na sfere obrazovanja, administracije, javnosti, medija itd. Mary Chayko u tom kontekstu postavlja pitanje:

42

M. Chayko, *Superpovezani*, str. 55.

43

Televizija i radio uglavnom su jednosmjerni, a računalna tehnologija značajno interaktivna – komunikacija mnogih s mnogima.

44

O njoj se još nekada govori kao o »proširenoj stvarnosti«.

45

Kasnije poznat i kao »Thomasov teorem«.

46

Usp. William Isaac Thomas, Dorothy Swaine Thomas, *The child in America. Behavior problems and programs*, Alfred A. Knopf, New York 1928., str. 572.

47

M. Chayko, *Superpovezani*, str. 57.

48

Pod ovim određenjem podrazumijeva se mogućnost opredjeljivanja pojedinca za određene moralne vrijednosti i norme, u procesu njegova konstituiranja kao moralne osobe, ali i ono što ima svoje pravno uporište: »Naime, jedno

od prava koje se ističe u modernim ustavima je i ono koje se odnosi na slobodu savjesti i moralnog uvjerenja. Naime, to pravo je, nesumnjivo, uz još neka prava, preduvjet slobode građenja moralnog identiteta pojedinca, kao i funkcioniranja moralne zajednice. Ono podrazumijeva pravo na slobodno iskazivanje mišljenja i uvjerenja, odnosno formiranje i ispoljavanje moralnog identiteta. To pravo nije apsolutno, ono ne treba biti iskazano na način samovolje, već podrazumijeva i značajan stupanj odgovornosti za izrečeno mišljenje i djelovanje. Moralno djelovanje, kao uvjet, podrazumijeva postojanje obzira prema drugim ljudima, odnosno njihovoj slobodi, privatnosti, interesima, ugledu, dostojanstvu. Kada je riječ o navedenom pojmu dostojanstva, spomenimo da ga je Kant shvaćao kao izraz ljudske suštine i temeljni moralni kvalitet, te kao nešto što predstavlja osnovu dužnosti čovjeka, kako prema samom sebi, tako i prema drugim ljudima. Jedna od svrha moralnog djelovanja (ali i pravnog sistema) je da to, u načelnom smislu, uvaži kao vrijednost.« – Slobodan Sadžakov, *Uvod u etiku*, Pedagoški fakultet u Somboru, Sombor 2022., str. 39.

»Kome će ta tehnologija donijeti veću moć i slobodu? [...] I kome će oduzeti dio moći i slobode?«⁴⁹

U ovom se kontekstu nameće i pitanje opasnosti »viška regulacije«, što može predstavljati prijetnju u pogledu nadzora nad ljudima i odraziti se na drastične načine na slobodu modernih ljudi.

Konkretizirajući razmatranje određenih dilema, može se primijetiti da je, s jedne strane, prisutna značajna »demokratska dimenzija« uvođenja računalne tehnologije,⁵⁰ koja se odražava u dostupnosti i relativno širokom opsegu slobodnog protoka informacija, mogućnosti komunikacije i slobodnog stvaranja određenih vrsta zajednica.⁵¹ Podsjetimo ovdje i na inicijalnu namjeru tvorca Interneta (među njima i Tima Berners-Leeja) o besplatnoj dostupnosti i decentraliziranosti mreže (engl. *World Wide Web*).⁵² Također, kada govorimo o značaju računalnih tehnologija za područje moderne demokracije, mogu se uočiti i nove mogućnosti političkog djelovanja, među kojima su i one koje su pokazale svoju efikasnost u borbi protiv diktatorskih i cenzorskih praksi, različitih formi nadzora itd. Primjerice, u Egiptu i Libiji u nekoliko je navrata »gašen« Internet, posebno tijekom eskalacije građanskih pobuna⁵³ protiv represivnih vlasti. No, i tada se pokazalo kako u pojedinim slučajevima Internet komunikacija može zaobići »mehanizme nacionalne suverenosti«, odnosno neke vidove kontrole.⁵⁴

Međutim, s druge strane, suprotnoj onoj koja ide u prilog demokratskim praksama, mogu se uočiti i razne druge tendencije i opasnosti kao što su mogućnost filtriranja informacija (tj. »distribucija institucionaliziranih informacija«), nadzor nad subjektima komunikacije i razne vrste manipulacija. Također, valja spomenuti da je Joseph Weizenbaum još davne 1976. godine u svojoj knjizi *Moć kompjutera i ljudski razum* nagovijestio da bi računala u izvjesnom smislu mogla spriječiti društvene promjene i učvrstiti postojeće društveno uređenje.⁵⁵ Prema takvom načinu tumačenja, tehnološke promjene učvršćuju postojeće socijalne obrasce, odnosno konzerviraju odnose moći. Umjesto da uzrokuju ono što se smatra kvalitativnim socijalnim promjenama (mijenjanje ključnih načina funkcioniranja zastarjelih i nepravednih institucija i odnosa), računalna tehnologija zapravo olakšava postojećim dominantnim snagama rješavanje problema. U tom smislu, radi se o favoriziranju interesa moćnih u funkciji efikasnijeg načina stjecanja profita i održavanja kontrole nad postojećim društvom. Nadalje, često se nameće pitanje može li se tehnologija, u punom smislu, kontrolirati ili je riječ o svojevrsnoj autonomnoj sili koja, slijedeći neke vlastite razloge, dehumanizira sve čega se dotakne, a što uključuje i mogućnost narušavanja kapaciteta slobode. Tako se čini da nad ovom dilemom »lebdi« i značajna opasnost podlijevanja nekoj vrsti tehnološkog determinizma, odnosno zaborava činjenice kako upotreba tehnologije ovisi od socijalnog konteksta i njegova usmjerenja, njegovih ciljeva i interesa. Shoshana Zuboff u svojoj knjizi *Doba nadzornog kapitalizma* ističe kako je »ekonomska akcija« ta koja određuje ciljeve te da je tehnologija oduvijek bila i još uvijek jest odraz ciljeva koji usmjeravaju njezino djelovanje.⁵⁶ Ona smatra da se moderna tehnologija, prije svega, koristi kako bi se ljude prilagodilo određenim ekonomskim interesima, odnosno da ih se »dresira« i »preparira«. Jedno od bitnih obilježja nadzornog kapitalizma, kako ističe ova autorica, povezano je s konkurencijom na tržištu, odnosno sa značajnim modifikacijama koje se događaju u pogledu aktualnog pristupa stjecanju profita. Naime, sve se više polazi od toga da nije dovoljno, primjerice, samo prikupljati podatke o ponašanju ljudi, već se na njega mora što više utjecati. Iza svega toga nalaze

se razrađeni mehanizmi moći, potpomognuti i timovima sociologa i psihologa, što govori o planskom i sustavnom utjecaju, a ne o nečem stihijskom.

Još jedna vrsta opasnosti koju je donijela računalna tehnologija, a od interesa je u pogledu pravne i moralne regulacije, odnosi se na postojanje tzv. »mračne mreže« (engl. *dark web*). Mračna mreža predstavlja podskup »duboke mreže« (engl. *deep web*). Naime, riječ je o vrsti izoliranih mreža koje nisu standardno katalogizirane, pa ih zato i nije moguće tako lako ni otkriti,⁵⁷ čime se ostvaruje određeni stupanj zaštite identiteta i anonimnost. Također, ovdje je i čitav niz softvera koji lažno prikazuju lokaciju i IP adresu korisnika, kao i sredstva za hosting tajnih podataka (npr. *HavenCo*).

»Mračna mreža koristi se i u razne političke i terorističke svrhe. U totalitarnim režimima, pomoću enkripcije i neregistriranih stranica mogu se organizirati protesti i komunicirati s vanjskim svijetom, što posebno dolazi do izražaja u slučajevima kad režim građanima zabrani korištenje interneta. Iste stranice mogu koristiti građani svih zemalja kako bi razgovarali i organizirali pokrete koje žele prikriti od vlasti. Posljednjih godina darknet naročito obilno koriste ekstremističke grupe kako bi vrbovale članove te organizirale i sprovele destruktivne akcije.«⁵⁸

Ova je mreža jedan od indikativnih primjera opasnosti koje se mogu manifestirati kroz, primjerice, trgovinu ljudima i druge vrste kriminala.

Međutim, iako ne treba ni u kojem slučaju zapostaviti značajne opasnosti koje je računalna tehnologija sa sobom donijela, valja isto tako paziti da u pogledu njihova razumijevanja i prijedloga rješavanja ne završimo u modernoj verziji »ludizma«. Kao i u slučaju mnogih drugih (modernih) fenomena, računalna je tehnologija sveprisutnija i ireverzibilna, pa se stoga čini da neće uvelike pomoći »romantiziranje« života prethodnih vjekova i ruralnih društava, koja su sama po sebi imala brojne manjkavosti.⁵⁹ S druge strane, to opet ne bi trebalo voditi ni k »romantiziranju« svega onoga što je računalna tehnologija donijela, a što bi ujedno moglo značiti i svojevrsno pomirenje s pozitivističkim i tehnokratskim pristupom, koji u pravilu nužno završava u jedno-dimenzionalnom tumačenju ovog fenomena. Ono što se čini potrebnim jest

49

M. Chayko, *Superpovezani*, str. 11.

50

Sve to, naravno, ne treba idealizirati.

51

O *kiber-demokraciji* opširnije vidi u: D. M. Hester, P. Dž. Ford [P. J. Ford], *Komputeri i etika u sajber-dobu*, str. 302.

52

»Osim Berners-Leejevog tehničkog i intelektualnog doprinosa mreži i internetu, podjednako je bila važna njegova odlučnost (kao i CERN-a) da mreža bude decentralizirana i dostupna besplatno. CERN je 1993. mrežnu tehnologiju stavio na raspolaganje svijetu bez ikakvog troška po ijednu organizaciju. Bio je to presudan trenutak u historiji interneta. Neograničen pristup mreži postat će njena najupečatljivija i najprivlačnija osobnost [...]« – M. Chayko, *Superpovezani*, str. 37.

53

U razdoblju od 2010. do 2011. godine, koje je poznato kao »Arapsko proljeće«.

54

O tome opširnije vidi u: James Curran, Natalie Fenton, Des Freedman, *Misunderstanding the Internet*, Routledge, London 2012.

55

Joseph Weizenbaum, *Computer Power and Human Reason. From Judgment to Calculation*, W. H. Freeman & Co., San Francisco 1976.

56

Vidi: Šošana Zubof [Shoshana Zuboff], *Doba nadzornog kapitalizma*, prev. Jelena Petrović, Clio, Beograd 2021., str. 27.

57

Alati za pretraživanje ih ne registriraju. Drugim riječima, može ih pronaći samo korisnik koji zna točnu adresu (URL).

58

Usp. M. Chayko, *Superpovezani*, str. 40.

59

Suženi okviri slobode i ljudskih prava, loš životni standard, uvjeti rada, rigidnost društvenih uloga i patrijarhat.

razvijanje svijesti o svim vrstama utjecaja koje spomenuta tehnologija donosi, uključujući i one koji potencijalno predstavljaju prijetnju ljudskoj slobodi. To podrazumijeva demokratski strukturiranu i argumentiranu debatu – kao uvjet objektivnog propitivanja postojećih negativnih posljedica. Kao predložak u pravcu što racionalnije regulacije pravnih i etičkih problema, ta bi debata, čini se, trebala ozbiljno uzeti u obzir i pitanja pravde, zaštite ljudskih prava i odgovornosti, a ne samo ona pitanja koja se tiču ostvarenja ekonomske dobiti, kalkulatивно-pragmatičnih ciljeva i reprodukcije raznih drugih oblika moći.

6.

Okosnicu modernog načina života čini individualnost, koja je, među ostalim, posredovana i kroz pravni, moralni, politički i ekonomski aspekt. Tako se važan segment individualnosti očituje i u sferi privatnosti.

»Privatnost su istraživači društvenog života bliže odredili kao čovjekovo pravo da bude ostavljen na miru. A to ne znači ništa drugo nego omogućiti čovjeku da bude blizak sebi i svojoj intimi. Kao slobodno izabrana mogućnost pojedinca, privatnost je vid obrane čovjekove individualnosti. Zato se pravo na privatnost našlo u svim ustavima modernih i demokratskih država. Ono je, tako, postalo dio neotudivih građanskih sloboda.«⁶⁰

Rasprava koja se vodi povodom potonjeg pitanja podrazumijeva stalno preispitivanje onoga što sačinjava aktualni sadržaj privatnosti, kao i mogućnosti njezinoga narušavanja, ali i potencijalne zaštite. Na djelu su, kao što se lako može uočiti, stalne napetosti na relaciji individualno – kolektivno (npr. privatnost – javna sfera, privatnost – nadzor države ili neke interesne grupacije), kao i u pogledu formi intersubjektivne komunikacije. Naravno, sve to podliježe arbitrarnosti i podrazumijeva sučeljavanje različitih stajališta. Zbog svojih specifičnosti, sfera računalne tehnologije ova je pitanja dodatno zakomplicirala stavljanjem naglasaka na »pitanje granica«.

Pored ostalog, specifičnost se računalne tehnologije ogleda i u svojevrsnom redefiniranju sfere privatnosti. S korištenjem ove tehnologije ulazi se u nešto gdje, ako želimo biti prisutni, moramo na značajan način biti izloženi, što ujedno podrazumijeva da dio svoje privatnosti u izvjesnom smislu »stavimo na kocku«. Riječ je o prostoru u kojem sudjelovanje i djelovanje neizbježno podrazumijevaju ostavljanje određenih »tragova«. To donosi mogućnost podvrgavanja neželjenom nadzoru, a tu je i čitav niz mogućih opasnosti koje se odnose na interakciju s drugim ljudima, često i onim nepoznatima. Dakle, na djelu je mogućnost ugrožavanja privatnosti na načine koje nije bilo moguće ni zamisliti prije samo nekoliko desetljeća. Drugim riječima, razina privatnosti ograničena je ulaskom u svijet računalne tehnologije.⁶¹ Budući da se informacije s »karakterom privatnosti« mogu prikupljati i koristiti u razne svrhe, postoje i mogućnosti zloupotrebe kao što su nadzor nad transakcijama (tj. uvid u plaćanje kreditnom karticom), nadzor nad načinom provođenja vremena, nadzor nad interesima (tj. uvid u popis stranica koje netko posjećuje), nadzor nad aktivnošću zaposlenika itd. U kontekstu aktualnih mogućnosti koje je računalna tehnologija sa sobom donijela, moglo bi se reći kako se gubitkom kontrole nad informacijama, a ona je u određenim slučajevima izrazito realna, potencijalno narušava i moderni koncept slobode.⁶² S obzirom na potonje ugrožavanje privatnosti, ovdje se još jednom stavlja naglasak na važnost pravne i moralne regulacije – kako bi se sve to barem umanjilo.⁶³ Na tome se tragu mogu uočiti sve veća zastupljenost zakonskog reguliranja (npr. zakoni o zaštiti podataka i djelatnost za borbu protiv visokotehnološkog kriminala),

kako bi se spriječio neželjeni odljev i zloupotreba informacija.⁶⁴ Tu je riječ o nastojanju da se osnaži još jedna važna kategorija modernog života, a to je povjerenje.

»Povjerenje se može izgraditi zahvaljujući socijalnim, političkim i pravnim rješenjima kojima se osigurava pouzdanost, povjerljivost i sigurnost. Shodno tome, vjerojatno ćemo biti svjedoci stvaranja niza sistema povjerenja i pozivanja na odgovornost. Ovi sistemi će se bez sumnje nalaziti u zakonima i mehanizmima za primjenu zakona, ali će, također, uključivati tehničke i socijalne sisteme za različite oblike identifikacije i osiguravanja individua i institucija.«⁶⁵

Anonimnost je jedna od specifičnosti koja u određenom aspektu obilježava način funkcioniranja komunikacije u sferi računalne tehnologije. Riječ je o mogućnosti da pojedinci budu anonimni tijekom svoje komunikacije na Internetu. U određenim slučajevima, pozitivna strana anonimnosti može se ogleđati u mogućnosti pružanja zaštite žrtvama nasilja i zlostavljanja koje traže savjete i pomoć. S druge strane, anonimnost se može očitovati i kroz nadzor pojedinaca, u smislu da netko anonimno prikuplja podatke drugih osoba. Također, anonimnost se može koristiti kako u kriminalne, tako i moralno sporne svrhe (npr. razne vrste prevara i krađe identiteta, slanje uznemirujućih poruka i prijatnji, klevetanje osoba i narušavanje njihove reputacije, integriteta i moralnog dostojanstva). Neki su od uobičajenih naziva za navedena ponašanja »kiber-proganjanje«, »šamaranje« i »netiketa«. Tome se svakako mogu pridodati i diskriminatorske poruke s ciljem omalovažavanja pojedinaca ili grupa na temelju spola, rase, starosti, seksualne orijentacije, religije, invalidnosti, kao i pojave stvaranja »moralne panike«, nacionalističke i rasističke propagande, djelatnosti koje mogu utjecati na zdravlje ljudi itd.

Kao odgovor na spomenute pojave nastaju »politike zaštite«. Ograničenja se određenim slučajevima mogu nametnuti prilično lako.⁶⁶ Međutim, to u pojedinim slučajevima, bez obzira na deklarativne namjere i najave, može potencijalno donijeti i neka sporna ograničenja slobode govora. Dodatno treba spomenuti i moguće totalitarne tendencije u »višku regulacije«. Kao još jedan mogući problem može se spomenuti i »sterilizaciju« prostora komunikacije, koja nastaje kao rezultat određenih interpretacija »političke korektnosti«. Naravno, sve to uvijek mora biti kontekstualno razmotreno kako bi se utvrdila opravdanost nekih restriktivnih postupaka. Kao i u mnogim drugim sferama

60 Usp. Ratko Božović, *Tišina dokolice*, Čigoja, Beograd 2010., str. 251.

61 Primjerice, dok koristimo Internet ili vršimo mrežne transakcije.

62 Ovdje prvenstveno mislimo na ono što je centrirano u povijesno etabliranim civilizacijskim parametrima reflektiranim u pravima koja se odnose na moralni, politički i ekonomski život moderne individue.

63 U pogledu smanjenja nezakonitog nadzora i očuvanja privatnosti često se predlažu postupci kao što su izbjegavanje određenih operativnih sustava, pretraživača, naloga i sl.

64 Mogućnost nanošenja štete vodila je potrebi da ozbiljne kompanije, ustanove ili mediji osiguravaju kvalitetne IT tehničke i stručne resurse. Permanentan nadzor i briga o softveru i hardveru postao je nužan za sve njih te bi se moglo reći kako ulaganje u kvalitetne servere, *monitoring* i sustave zaštite nije više nešto opcionalno, već ono što se podrazumijeva.

65 Usp. D. Dž. Džonson [D. G. Johnson], *Kompjuterska etika*, str. 350.

66 Administrator, operator sustava ili moderator liste može blokirati određene vrste poruka, izbrisati određene *web* stranice ili blokirati određene adrese e-pošte, za ozbiljnije prekršaje tu su specijalizirana odjeljenja za borbu protiv visokotehnološkog kriminala i sl.

društvenosti, na djelu je stalna napetost između različitih stajališta u pogledu ocijene slobode govora. U pojedinim slučajevima, kada se osporavaju civilizacijske tekovine (tj. vrijednosti) koje podrazumijevaju značajan stupanj konsenzusa, određene zabrane čine se opravdanimi (npr. u slučaju veličanja ratnih zločinaca i genocida, širenja dezinformacija koje mogu utjecati na zdravlje i sigurnost ljudi). Primjerice, u Njemačkoj je zakonski definirana djelatnost društvenih mreža (Facebook i Twitter) i mrežnog preglednika (Google) u pogledu obaveza uklanjanja onih sadržaja koji su u toj državi zabranjeni (npr. isticanje nacističkih simbola).

7.

Iz obilja problema koji čine tematsko polje računalne etike, ovdje ćemo izdvojiti hakiranje. Može se reći kako hakiranje predstavlja jedan od najmarkantnijih problema računalne etike, a nerijetko se govori i o svojevrsnoj »grani računalne etike« koja se naziva – »hakerska etika«. Kada je riječ o fenomenu hakiranja, tijekom posljednjih nekoliko desetljeća prisutni su različiti tipovi opravdanja, ali i osuda ovog vida djelatnosti. Hakiranje je dodatno specifično jer se na tom fenomenu »prelama« čitav niz determinanti koje su od iznimne važnosti za moderan način života, kao što su privatnost, odgovornost, privatno vlasništvo, pravna regulacija, sigurnost, ekonomski interesi, moral itd.

Pojam *haker* (engl. *hacker*) u svom izvornom značenju označava osobu koja se bavi istraživanjem mogućnosti računala i njihove pozitivne primjene u svakodnevnom životu. U tom smislu, hakeri inicijalno nisu predstavljali moralno problematične i kriminalno nastrojene osobe koje nanose štetu drugima.⁶⁷ Naprotiv, često je bila isticana njihova pozitivna uloga u razvoju računalne tehnologije. Tako su hakeri na svojim počecima bili shvaćani kao »informatički zanesenjaci« koji pokušavaju istražiti nedovoljno poznate mogućnosti nove računalne tehnologije, uz prisutnost »arome« intelektualnog nadmetanja, izazova, radoznalosti i želje za istraživanjem načina funkcioniranja računala, onoga što je sakriveno u hardveru i softveru,⁶⁸ kako bi potencijalno utvrdili je li netko nešto sakrio od očiju javnosti i postoje li eventualni propusti koji su napravljeni greškom. Tako su se motivi njihove djelatnosti često odnosili upravo na zaštitu privatnosti i ukazivanje na mogućnosti njezina ugrožavanja. Hakeri su na svojim počecima naglašavali da ne vole cenzuru jer ona u pravilu vodi k jedoumlju. Naime, hakerska se etika temelji na razmijeni stručnog znanja i pisanju slobodnog softvera (engl. *open source*) radi lakšeg pristupa informacijama. Upravo se zato »etički hakeri« nerijetko navode i kao osobe koje se bore protiv »virtualnih kriminalaca«, otkrivajući greške u softveru kako bi ukloniti sigurnosne nedostatke određenih sustava.⁶⁹

Međutim, s vremenom se pokazalo kako hakerska djelatnost ima i brojne problematične aspekte, da može biti motivirana kriminalnim pobudama, pravno i moralno vrlo spornim momentima te da može dovesti do ugrožavanja nečije privatnosti, odnosno pravne, moralne, psihološke i ekonomske sigurnosti. Tu dolazimo do pojma »kreker« (engl. *cracker*), tj. osobe koje svjesno provlajuju u tuđe sustave iz koristoljublja ili pakosti (npr. neovlašteno kopiranje podataka, prenošenje zloćudnih programa, mijenjanje ili brisanje postojećih podataka).⁷⁰ Naime, krekeri koriste svoja znanja i umijeća da bi nekome nanijeli štetu, »pišu« viruse i »trojance«, upadaju na *servere* i na njima čine štetu. Drugim riječima, krekiranje je »provaljivanje« u računalne sustave na neovlašten način, što svakako može biti tumačeno kao nešto zlonamjerno i

negativno.⁷¹ Neki smatraju da onog trenutka kada haker svojim djelovanjem počne nekome nanositi štetu – prestaje biti haker i postaje kreker. U ovoj se sferi puno toga počelo mijenjati povećavanjem broja aktera, kada se pojavio ekonomski interes (hakiranje, odnosno krekiranje kao odgovor na komercijalizaciju računala), ali i kada su se povećale mogućnosti zloupotreba, nedozvoljenih načina stjecanja novca itd.⁷²

Posebno je pravno i etičko pitanje u ovoj sferi ono koje se dotiče dopuštenosti »upada« u tuđi računalni sustav, čak i onda kada se »opravdanje« nalazi u postojanju »najbolje namjere« (npr. provjera sigurnosti i unaprjeđenje sigurnosti). Važan se segment ovog problema odnosi na opasnost narušavanja nečije privatnosti. Iako se mogu razlikovati zlonamjerni od bezopasnih ulazaka u računalne sustave (npr. kriterij može biti šteta koja se nanosi), izostajanje odobrenja za takvo postupanje ostaje i dalje problematično. Samoinicijativni hakerski »upad« toga tipa sadrži i izvjesnu dozu paternalizma, koja u značajnoj mjeri može narušiti prava privatnosti drugih ljudi, odnosno njihovu mjerodavnost u pogledu mogućnosti da samostalno odlučuju o vlastitom interesu.

67

»Termin hakiranje odnosio se na jedan mnogo plemenitiji skup aktivnosti, nego što su to kriminalni činovi koje taj termin danas opisuje. Hakiranje je predstavljalo elitnu umjetnost koju su upražnjavale male grupe izuzetno nadarenih pojedinaca [...]. Za većinu hakera tog vremena, njihov je glavni interes počivao u razumijevanju unutrašnjosti sustava sve do posljednjeg čipa i posljednje linije operativnog sustava. Softver koji su pisali bio je javan i za javnu upotrebu i dalji razvoj, a predstavljao je njihov glavni izvor samopoštovanja, izazova i socijalizacije.« – Usp. D. M. Hester, P. Dž. Ford [P. J. Ford], *Komputeri i etika u sajber-dobu*, str. 388.

68

Kada se kaže »sakriveno« misli se obično na programe, iako se i u hardveru može sakriti dosta toga. Sakrivanje može se dogoditi u onim programima čiji je izvorni kod nedostupan javnosti, kakav je, recimo, *MS Windows* i skoro svi programi koji rade »pod njim«. U takvim programima mogu se, primjerice, sakriti potprogrami za špijuniranje i programi koji će samo odabranim ljudima omogućiti pristup zabranjenim resursima, poput *hard-diskova*.

69

U slučaju propusta, često je riječ o nesvjesno napravljenim greškama koje se mogu iskoristiti za ugrožavanje nečije privatnosti. Primjerice, programer koji je pisao neku *Java* funkciju u *browseru Internet Explorer* zaboravio je napisati rutinu za provjeru dužine nekog podatka koji učitana strana definira. U slučaju da neko pronade propust i namjerno napravi stranu koja iskorištava propust i ako netko tko ima spomenuti *browser* učita tu stranu, *IE* napraviti će nešto što po pravilu ne bi smio i

na taj način oštetiti posjetioca stranice. Hakeri traže takve propuste i u slučaju da ih pronađu, obavještavaju javnost kako bi proizvođač datog programa ispravio propust i kako bi ljudi poduzeli određene korake zaštite. Kada ne bi bilo hakera, danas bismo imali *browsers*, *mail* i *servere* prepune sigurnosnih propusta.

70

Postoji i podjela hakera na tri grupacije: (1) bijele (engl. *white hats*) – osobe koje svoje znanje koriste kako bi testirale i poboljšale programe, često surađuju s proizvođačima softvera; (2) crne (engl. *black hats*) – osobe čije djelovanje može imati i kriminalnu »potku« jer namjerno uništavaju sustave; (3) sive (engl. *grey hats*) – oni predstavljaju kombinaciju bijelih i crnih (npr. špijuni). Kada je riječ o odrednici *lameri*, ona se najčešće odnosi na mlade ljude koji nemaju stupanj sposobnosti *hakera* ili *kreker*a. Oni koriste već poznate propuste u sustavima, programe ili skripte koje je netko drugi već napisao i koji se mogu naći na Internetu – kako bi uzrokovali neku štetu, oborili neki stranicu i sl.

71

Primjerice, to može obuhvaćati ulazak u nečije osobno računalo pomoću udaljenog pristupa, namjerno mijenjanje ili uništavanje datoteka kojima nije dozvoljen pristup, ubacivanje računalnih virusa, krađu lozinki ili datoteka, otkrivanje osobnih podataka i krađu elektronskog novca.

72

O vrstama kiber-kriminala opširnije vidi u: Rudi Volti, *Society and technological change*, Worth Publishers, New York 2014., str. 315–316.

8.

Poznato je da sfera ekonomije čini jednu od okosnica modernog građanskog svijeta, čija karakteristična obilježja odražavaju radne, vlasničke i tržišne odnose. Računalna tehnologija vrlo se brzo našla unutar strukture spomenutih odnosa. Naime, pokazalo se da potonja tehnologija donosi ogroman profit, što je posredovano stvaranjem intelektualne, nematerijalne imovine (tzv. »ekonomija zasnovana na znanju«), informacijskim uslugama i načinom funkcioniranja u javnom sektoru (npr. obrazovanje, javna uprava i zdravstvena zaštita). U svjetlu velikog značaja računalne tehnologije u ekonomskom smislu, otvorio se i čitav niz problema koji se odnose na prava svojine, odnosno definiranje načina zarade i zaštite prava na zaradu. Promišljanje pitanja koja su u vezi s pravima vlasništva i svojinom prisutna su, naravno, već puno prije izuma računalne tehnologije. Ipak, s računalnom tehnologijom su se pojavila i nova, vrlo specifična pitanja, koja ranije nisu ni mogla biti razmatrana (npr. pitanje vlasništva nad računalnim softverom). Ovaj problem i danas izaziva niz polemika s obzirom na to da softver posjeduje određene karakteristike koje ga razlikuju od onoga što se u tradicionalnom smislu smatralo vlasništvom, pa se tako pokazalo da, u tom pogledu, nije dovoljno samo »mehanički« primijeniti ranija shvaćanja. Budući da softver na tržištu ima veliku materijalnu vrijednost, neizbježno je razmatrati i pitanje vlasničkih prava i načina korištenja. Proizvođači i trgovci nerijetko nastoje osigurati distribuciju softvera, koja isključuje kršenje onoga što smatraju vlasničkim pravima (npr. neovlašteno korištenje i plagiranje). Valja imati na umu i to da neovlašteno korištenje softvera demotivira proizvođače, vlasnike i trgovce da softver plasiraju na tržište i da ga dalje razvijaju. U ovoj domeni, riječ je o kompleksnim pitanjima koja ovom prilikom nećemo dalje razmatrati, a koja se tiču složenog sustava patentnog prava, zaštite autorskih prava i poslovne tajne – kao nekih od ključnih koordinata u kojima se promišlja tematika vlasništva nad softverom.

Navedimo ovdje u kratkim crtama još jedan važan problem, koji također ima svoju »ekonomsku potku«, a koji isto tako donosi značajne pravne i etičke dileme. Riječ je o dijeljenju audio i/ili video sadržaja na Internetu. Ta je mogućnost dovela do toga da se dodatno preispituju argumenti u kontekstu legitimiteta zaštite intelektualnog vlasništva, ali sada u sasvim novom području. Također, dobro je poznato da je ilegalno kopiranje sadržaja zaštićenih autorskim pravima (npr. tekstovi, glazbena djela, filmovi i softverski programi) široko rasprostranjeno u modernom društvu. Međutim, valja imati na umu i to da mnogi ljudi koji se bave takvom aktivnošću ne smatraju da rade nešto što predstavlja pravni i moralni prekršaj. Zanimljivo je da im se često oponira navođenjem analogija koje ističu krađu rezultata rada nekog stolara ili tvorca automobila, nelegalnog prisvajanja nečijeg fizičkog ili intelektualnog truda, financijskog ulaganja itd.

Na tome tragu, Lawrence M. Hinman smatra da struktura Interneta podriva pojam »privatne intelektualne svojine na webu« i da se »unutrašnja dinamika weba« sve više kreće k pojmu zajedničke imovine.⁷³ Postoje i mišljenja da Internet stimulira kopiranje, s obzirom na to da sama priroda tehnologije pretraživača zahtjeva pravljenje kopija. Tome se može dodati i to da mnogi mrežni izvori očigledno nisu zaštićeni autorskim pravima, a mnogima čak nedostaje i prepoznatljivi autor. Johannes J. Britz i Tomas A. Lipinski smatraju da se digitalno kopiranje često može moralno (ako ne i zakonski) braniti zbog činjenice da je pristup informacijama značajna potreba u doba starosti informacije, koja u određenim slučajevima može nadjačati vlasnička prava.⁷⁴ Sada

već široko prihvaćena zakonska regulativa u pogledu intelektualnog vlasništva, često biva osporavana drugačijim shvaćanjima, koja zagovaraju opravdanost neograničenog pristupa informacijama i njihovoj upotrebi. Naravno, s obzirom na razne mogućnosti i postupke, u ovoj novoj sferi nije uvijek lako pronaći adekvatan moralni kompas za navigaciju. Štoviše, moralna i zakonska konfuzija mogu također proizaći i iz nejasnoća odredbi o »poštenoj upotrebi« (npr. u zakonima o autorskim pravima) prilikom kopiranja za osobnu upotrebu.

9.

Sveprisutnost računalne tehnologije, i na toj osnovi izvedeno veliko redizajniranje moderne stvarnosti, u značajnoj se mjeri odrazilo i na obrazovanje. Dovoljno je podsjetiti na neke segmente toga procesa kao što su prisustvo računala u učionicama (na svim razinama obrazovanja), dijeljenje nastavnog materijala u mrežnim e-učionicama, učenje na daljinu itd. Sve to neizbježno otvara pitanja mjesta i značaja računalne tehnologije u obrazovnom sustavu, a u okviru toga i potrebu razmatranja nekih potencijalno negativnih posljedica. Ovdje možemo izdvojiti jedan od paradigmatičnih primjera adaptacije nastave novim okolnostima (tzv. »načelu efikasnosti«), a to je uvođenje »obrazovanja pomoću interneta«. ⁷⁵ Derek Bok smatra da takav način rada ima svoje prednosti.

»U izvjesnom pogledu, Internet bi čak mogao biti bolji od običnog seminara, jer može potaknuti promišljenije odgovore i šire učešće, posebno studenata koji nerado govore u učionici pred svojim kolegama.« ⁷⁶

S druge strane, može se govoriti i o nizu spornih posljedica koje bi mogle nastupiti u slučaju da »obrazovanje preko interneta« postane prevladavajuće usmjerenje sveučilišne nastave.

»Smatramo, također, da bi to bila i pobjeda potpune formalizacije odnosa između nastavnika i studenata, da bi se kroz prevladavajući digitalni odnos eliminirali brojni važni segmenti komunikacije koji se mogu ostvariti samo u neposrednom kontaktu. U skladu s instant orijentacijom modernog doba, čini se da bi i komunikacija među nastavnicima i studentima dobila uglavnom karakter instant *online* susreta servisnog tipa.« ⁷⁷

⁷³

Vidi: Lawrence M. Hinman, »The Impact of the Internet on our Moral Lives«, *Ethics and Information Technology* 4 (2002) 1, str. 31–35, doi: <http://dx.doi.org/10.1023/A:1015231824812>.

⁷⁴

Vidi: Johannes J. Britz, Tomas A. Lipinski, »Indigenous Knowledge. A Moral Reflection on Current Legal Concepts of Intellectual Property«, *Libri* 51 (2001) 4, str. 234–246, doi: <https://doi.org/10.1515/libr.2001.234>.

⁷⁵

O tome opširnije vidi u: Slobodan Sadžakov, Mihael Antolović, »Univerzitet i sablasti tržišta: neoliberalizam, Bolonjska reforma i perspektive humanističkih nauka«, u: Mihael

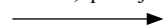
Antolović, Slobodan Sadžakov (ur.), *Moderne univerzitet*, Pedagoški fakultet u Somboru, Sombor 2021., str. 121–160.

⁷⁶

Usp. Derek Bok, *Univerzitet na tržištu. Komercijalizacija visokog školstva*, prev. Jovana Popović, Clio, Beograd 2005., str. 88.

⁷⁷

Ibid. Na tome tragu Agamben ističe: »Iskustvo koje je trajalo gotovo deset stoljeća zauvijek se gasi. Studenti više neće živjeti u gradovima u kojima su njihova sveučilišta. Umjesto toga, slušat će predavanja zatvoreni u svoje sobe, stotinama kilometara udaljeni od ljudi s kojima bi inače dijelili klupe. Mali gradovi, nekada prestižni sveučilišni centri, primije-

Navedimo i Agambenovo mišljenje koje se značajno razlikuje od Bokova mišljenja.

»Ono što nas ovdje zanima, čak više nego posljedična transformacija nastave u kojoj nestaje element fizičkog prisustva (oduvijek važan dio odnosa između studenata i nastavnika), je ukidanje mogućnosti grupne diskusije na seminarima, što je uvijek bio najintenzivniji dio procesa učenja. Tehnološko barbarstvo koje trpimo donijelo nam je poništavanje svih iskustava posredovanih čulima, kao i gubitak pogleda koji je sad zauvijek zarobljen unutar sablasnog ekrana.«⁷⁸

Iz obilja tema koje se nameću u ovome kontekstu, ovdje ćemo izdvojiti pitanje važnosti određenih formi edukacije i odgoja, s obzirom na brojne opasnosti o kojima smo govorili u prethodnim redovima ovoga teksta. Kao što je poznato, Internet je mjesto informacija i dezinformacija, neetičnih postupaka, raznih vrsta ugrožavanja i diskriminacije, pri čemu djeca (tzv. »digitalni urođenci«) predstavljaju posebno osjetljivu skupinu. Stoga se problematika odgoja, što svakako uključuje i moralni odgoj, danas neizbježno mora razmotriti u kontekstu velikog utjecaja računalnih tehnologija. Kao što postoji potreba za Internet »opismenjivanjem«,⁷⁹ smatramo da isto tako postoji i potreba etičkog »opismenjivanja«, odnosno potreba stjecanja relevantne pravne obaviještenosti. S obzirom na njegovu važnost, smatramo da ovaj odgojno-obrazovni proces ne smije biti prepušten stihiji. Tako se čini da se ovdje javlja i dodatna važnost razvoja i konceptualne osviještenosti računalne etike, čime se dodatno može doprinijeti generiranju svijesti o etičkim pitanjima u pogledu upotrebe, razvoja i upravljanja računalnom tehnologijom.⁸⁰

Na kraju, o važnosti računalne etike dodatno govori i to da se ona sve više etablira i kao nastavni predmet na sveučilištima, a u ovoj ili onoj formi čak i u srednjim školama i drugim obrazovnim ustanovama. U svjetlu te činjenice, uloga računalne etike može se ogledati i u tome da – na svim razinama obrazovanja, na promišljen i argumentiran način – ponudi perspektive sagledavanja brojnih fenomena povezanih s računalnom tehnologijom, koji danas čine važan dio modernog života, te da se kritičkim preispitivanjem »izvuku« iz samorazumljivosti i misaone inercije koja vodi pozitivističkom i tehnokratском prihvaćanju, kao i apsolutnom podvrgavanju (isključivo) profitabilnim ciljevima i razlozima.

tit će samo da su studenti, često najvitalniji dio njihove populacije, nestali bez traga. Za svaku društvenu pojavu u izumiranju moglo bi se tvrditi da je na neki način to i zaslužila. Nema sumnje da su naša sveučilišta dosegla tako visok nivo korupcije i ekspertske ignorancije da je praktično nemoguće oplakivati ih, jer je njihovim propadanjem i studentski život u jednakoj mjeri osiromašen.« – Giorgio Agamben, »Rekvijem za studente«, *Peščanik*. Dostupno na: <https://pescanik.net/rekvijem-za-studente/> (pristupljeno 22. 1. 2023.).

78

G. Agamben, »Rekvijem za studente«.

79

Na način upoznavanja ovog medija, odnosno njegovog funkcioniranja i određenih pravila ponašanja.

80

Posebno je i osjetljivo pitanje, ovdje ga usputno spominjemo, ono koje se tiče pravne odgovornosti. Vuletić ističe da određena kaznena djela »čine maloljetni počinitelji (ili čak djeca!), koji su vješti u služenju računalom i internetom te puno vremena provode za računalom. U takvim slučajevima bit će potrebno prilagoditi sustav maloljetničkih sankcija posebnostima računalnog kriminala«. – I. Vuletić, »Primjenjivost tradicionalnih kaznenopravnih koncepata na računalni kriminal«, str. 907.

Slobodan Sadžakov

**Computer Ethics – Basic Problems and
the Question of Its Foundation**

Abstract

In this paper we have looked at some of the fundamental issues in computer ethics and the characteristics and specific problems of its constitution as a discipline. One of the important issues we have analysed is the problem of access (methods) to a number of new phenomena that have emerged as a result of the wider application of computer technology. Among other things, we pointed out the need to respect the ethical heritage and approach – as a basis for a better understanding of the many problems that this technology has created. In the second part of the paper, we looked at issues such as privacy protection, moral dignity, discrimination, hacking, property rights and the impact of computer technology on modern education.

Keywords

computer ethics, morality, computer technology, privacy, hacking, education